

ливе пану Феодору яблуней три споловини (?) моих тых яблуней з медухою пополовинѣ мают заживат, любо яблуками повинни делитися, та ище и щобы колвек могло сприспособит в пасецѣ без жадной спереки оден другому в той менованой продажи Феодор Кандыба з медухою часам вечними мають спо(ло) вини заживать, теж предреченый Богомол, юж по злеценю мнь Прокопу, яко от него будущому продавци од той пасеки крыла так сам вырекает и яко теж жону, потомков и крвних своих близких вѣчными часами, да мает, иж нѣхто не будет у Феодора Кандыбы, а нѣ в потомков его, так же и жоны, того крыла пасечного зо всѣми вышей выраженными приналежностями правным способом и не правным доходит, совѣтостю другой таковой же сумы, яко теж и з нагороженем всѣх шкод накладедем, а где бы от кого колвек мѣл якое перекагабане в той моей продажи Феодор, жона, людей и потомков его, тоди я Прокоп маю в каждого права и суду своим власным коштом и накладом той прожи моей Феодору доходит и знову до спокойного ужива(ня) подат, на що и той мой запис Феодору перед в. мл(ст)ми, яко перед урядом даю: при которой той моей продажи, а Феодору и купли, могоричники были, аменовите Кондрат Якимович, Жадан Дмитренко, Кирило Максименко, Тишко Гуляницкий, а для годнѣйшой вѣри просилем его млст пана полковника до того запису моего о подписе руки и о притиснене печати звыклой полковой, на що его млст изволит рачил. Писан в Корсуню року и дня вышшеменованого.

М.П.

Михайло Соловей Полковник Войска Запороз. Корсунский

Яким Грабар

атаман городской Корсунский

Иосиф Шрамко

писар того запису рукою

ІР НБУВ. — Ф. 1. — Лаз. 3. — Од. зб. 50469. — Арк. 53. Оригінал.

ЗАМІТКИ З ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ДОМОНГОЛЬСЬКОГО КИЄВА*

Олексій ТОЛОЧКО

V. В якому «Острові» жив Михайло Всеволодович 1242 року?¹

Під 6748 (1240) роком, описуючи хаотичні дії руських князів після взяття монголами Києва, Іпатіївський літопис згадує про повернення до руської столиці Михайла Всеволодовича: «...пославъ посла, нде въ Києвъ и живяше подъ Киевомъ въ островѣ»².

Відавна вважається, що таке екстравагантне місце жителя було обрано Михайлом не випадково і за лаконічним літописним рядком варто пошукати якогось прихованого смислу. Існує дві традиції тлумачення цього фрагмента. Перша виходила з очевидності: Михайло повертається до міста, цілковито розореного монголами (а князівський двір не мав бути винятком, швидше навпаки — він мав стати першочерговим об'єктом грабунку), і князю просто ніде було мешкати в самому місті. У той же час, якийсь із дворів на одному з Дніпрових островів міг лишитися неушкодженим³.

* Продовження. Початок див.: Київська старовина. — 1997. — № 5; 2000. — № 5.

Інша інтерпретація полягала в доказі якогось менш очевидного смислу, можливо, пов'язаного із політичними комбінаціями руських князів. Михайло, як відомо, утік перед штурмом Києва до Угорщини, якийсь час поневірявся там, у Польщі, в Галичі, десь іще (як пише літопис, «за страхъ татарьскыи не смѣ ити къ Києвоу⁴), а місто до взяття монголами знаходилося у володінні Данила Романовича, а після штурму — під безпосереднім управлінням татар. Таким чином, повертаючись назад, Михайло нібито не був впевнений у своїх правах на Київ і, заявляючи претензії на великокнязівський стіл, «за той же страх» не наважувався проте відверто жити у місті⁵. Треба, однак, зізнатися, що така ідея виникла початково не з досліджень політичної кон'юнктури Русі перших років монгольського домінування, а з намагань довести незначні масштаби руйнування Києва під час штурму 1240 року, що й після взяття ніби мав забезпечувати цілковитий князівський комфорт⁶. Коли ж Михайлові спало на думку жити не у місті, а поблизу від нього, на те, отже, мусили бути причини політичного характеру.

Строго кажучи, цілковито довести неможливо жодну з наведених точок зору, але, здається, ідея символізму (або політичного розрахунку) у Михайловому вчинку сильно перебільшена в літературі. Звичайно, остаточною доля київського столу знаходилася в руках Батия, але й Михайло ніби не мав би сумніватися щодо своїх прав, адже згідно з домовленістю між ним і Данилом, Київ було обіцяно Михайлу («Даниль же свѣтъ сътвори съ братом си, овѣща ємоу Києвъ, Михаилови⁷»).

Ця замітка, однак, стосуватиметься простішого питання: чи справді на острові на Дніпрі мешкав Михайло?

На перший погляд, сумніватися в цьому немає підстав. Відомо, наприклад, що один такий випадок недвозначно зафіксований тим таки Іпатіївським літописом. У 1149 році на острові проти Видубицького монастиря стояв табором Ізяслав Мстиславич: «И в то время стояше Ізяславъ противоу святомоу Михаилоу оу Выдовыча въ островѣ»⁸. Не має сумніву, що то був саме острів у сучасному розумінні слова, бо Ростислав Юрійович переправлявся на нього в кораблі: «Ізяславъ же посла по него насадъ свои, и что с ним дружины влѣзе внасадъ, с тѣми же и перевезоша». Однак жодного князівського двору на цьому острові не було, Ізяслав, за нормальною звичкою київських князів, проводив літній час на природі, у наметах, тобто тимчасовому таборі, як можна зрозуміти з наступної фрази літопису: «И поставивша ємоу (Ростиславу. — О.Т.) шатерьъ особно, и тоу повелѣ Ізяславъ Ростиславоу высѣсти и ити в шатерьъ».

Ще один випадок «стояння» «во острові», але менш очевидний, зафіксований Іпатіївським літописом під 1146 р. Уже смертельно хворий Всеволод Ольгович «ста подъ Вышегородомъ въ Островѣ»⁹. «Ста», однак, також свідчить, що Всеволод мав тут тимчасовий бивак, а не облаштований двір.

На якому з островів міг мешкати Михайло? «На ім'я» відомий лише один острів під Києвом — «Песий островъ», відомий лише тим, що на ньому було страчено недалокого ростовського єпископа Феодора. Зона страт у середньовічному місті, однак, — принципово незалюднений простір і увязити тут князівський палац немислимо. Існує спроба ототожнити острів Михайла з островом проти Видубицького монастиря, згадуваним під 1149 р. (на якому двір мав нібито побудувати ще Ізяслав Мстиславич)¹⁰. Справді, под «Киевом во острове» можна тлумачити, як «на острові, нижче за течією Дніпра від Києва». Менш імовірним видається ототожнення острова 1241 року з «Раєм» Юрія Володимировича (згадуваним під 1158 роком)¹¹.

З іншого боку, словник Срезневського також знає лише близьке до сучасного значення слова «островъ», тобто частина суходолу, оточена водою¹².

Незважаючи на це, гадаю, що можна запропонувати інше тлумачення випадку з Михайлом Всеволодовичем. Вважається, що на Дніпрових островах у

київських князів були побудовані двори¹³, в одному з яких і зупинився Михайло. Але насправді у джерелах немає жодного повідомлення (включаючи вищенаведені), котре можна було б трактувати, як свідчення існування княжих резиденцій на островах Дніпра (відомий лише двір «Рай» *за Дніпром*). Це й не дивно — тут не будували, рельєф островів такий, що вони регулярно підтоплюються повесні. І Всеволод Ольгович, і Ізяслав Мстиславич стояли на островах влітку (Всеволод — 29 липня). Михайло ж, судячи з усього, прийшов до Києва у кінці березня — на початку квітня 1241 року. Оселитися в цей час на Дніпровому острові — ідея безглузда, бо саме починається повінь і буквально через тиждень князю довелося б евакуюватися на правий берег, на сухе місце. Не можна також сказати, що Михайло зупинився у наметах — літопис вживає не очікуване в такому разі «ста», а «живяше», що має на увазі стабільне, налагоджене життя протягом тривалого часу.

Попри те, що словник Срезневського зафіксував лише одне значення слова «острів», актова мова Південної Русі пізнішого часу знає й інше його значення: «земельної ділянки, що розташована окремо від головного маєтку»¹⁴. Це значення «острова» відоме від XIV ст. принаймні (укладачі Словника староукраїнської мови посилаються на грамоту Любарта Гедиміновича, датовану 1322 р.), таке ж значення зафіксоване для XV ст. («земельный участок — особняк, лежащий отдельно от главного имения»¹⁵), та й у пізнішій діловій мові XVI—XVII ст. «остров» означає те саме, що й «обруб, обрубный кгрунт», тобто — «цілісну земельну ділянку, належну одному власнику і обмежану довкола»¹⁶. Цікаво, що переписувач Ермолаєвського списку (кінець XVII ст.) Іпатіївського літопису повідомлення під 1149 р. про острів, на котрому стояв Ізяслав, відкоментував на полях рукопису саме в цьому дусі: «на саду островъ противъ монастыря Выдубицкого з давныхъ часовъ бываль»¹⁷.

Нарешті, чи означає «подъ» у фразі «подъ Киевомъ» «нижче за течією Дніпра»? Зовсім не обов'язково. Лише переконаність в тому, що у нашому тексті йдеться про острів на Дніпрі, підштовхувала дослідників саме до такого тлумачення. Згадуваний словник Срезневського тлумачить вживання применника «подъ» з орудним відмінком назви міста лише на позначення «поблизу, неподалік»¹⁸.

Таким чином, які б не були політичні розрахунки Михайла Всеволодовича, пов'язані з місцем жителя, і навіть коли їх не було взагалі, є всі підстави гадати, що він не мешкав на Дніпровому острові. Він жив у якійсь вцілілій від татарського погрому садибі (хуторі?) в околицях Києва.

¹ Ідеєю цієї статті завдячую Н.М. Яковенко, яка звернула мою увагу на значення терміну «остров» в документах XV—XVII ст.

² ПСРЛ. — Т. 2. — СПб., 1908. — Стп. 789. Віддаю перевагу читанням Хлебніковського списку.

³ Толочко П.Л. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1970. — С. 171.

⁴ Там же. — Стп. 783.

⁵ Див. напр.: *Стависький В.І.* Відомості про Русь з «Історії монголів» Плано Карпіні // Український історичний журнал. — 1988. — № 6. — С. 37. Такої думки свого часу дотримувався і я, див.: *Толочко О.П.* Петро Аерович, гаданий митрополит вся Русі // Український історичний журнал. — 1990. — № 6. — С. 48.

⁶ *Грушевський М.С.* Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. — К., 1891. — С. 426, 249 («Другая подробность относится к Михаилу: по возвращении своем из Польши, Михаил «иде въ Киевъ и живяше подъ Киевомъ во островѣ»; отсюда заключают, что Киев подвергся совершенному разорению, так что Михаилу в городе негде было жить. Но отчего не предположить, как предполагали мы выше, что у Михаила был там, на острове, загородный дворец?») ; *Ивакин Г.Ю.* Киев в XIII—XIV веках. — К., 1982. — С. 17; *Ивакин Г.Ю.* Историчний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996. — С. 50. Ця, знову несподівано популярна у вітчизняній історіографії ідея, свого часу з патріотичних міркувань пропагована В.Б. Антоновичем і його учнями, все більше видає своє

походження з ідеології, а не досліджень. Вона мала узасаднювати відсутність суттєвого дисконтинуїтету в українській історії (останню критику цих поглядів див.: *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — С. 20—23).

⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 783.

⁸ Там само. — Стп. 372.

⁹ Там само. — Стп. 320. Видавець тому О.О. Шахматов очевидно вважав, що це власна назва і через те передав її з великої літери.

¹⁰ *Толочко П.П.* Исторична топографія... — С. 170—171; *Мовчан І.І.* Давньокіївська околиця. — К., 1993. — С. 42.

¹¹ *Івакін Г.Ю., Сагайдак М.А.* Київ часів Михайла Всеволодовича // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. — Чернігів, 1996. — С. 43.

¹² *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1895. — Т. 2. — Стп. 743—744. Словник, щоправда, наводить і випадок із Синайського патерика, коли лат. spelunca (печера) перекладено словом «островъ». Але увяйти собі жительство князя в печері практично неможливо.

¹³ Так гадав, наприклад, М.С. Грушевський, див.: *Грушевский М.С.* Очерки истории Киевской земли... — С. 426 («Он (Михайло — О.Т.) поселился... на днепровском острове, где у него, вероятно, был загородный дворец»); *Грушевский М.* Історія України-Русі. — Львів, 1905. — Т. 2. XI—XIII вік. — С. 146 («тут на Дніпровім острові у нього (Всеволода Ольговича. — О.Т.), правдоподібно, був підміський двір, як то часто бувало у київських князів»); див. також: *Мовчан І.І.* Давньокіївська околиця. — С. 42 (двір Ізяслава на острові проти Видубичів, тут же і двір Михайла Всеволодовича).

¹⁴ Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. — К., 1978. — Т. 2. — С. 99.

¹⁵ Акты Литовской метрики, собр. Ф.И. Леонтовичем. — Варшава, 1897. — Т. 1. — Вып. 2. — Указатели. — С. XVI.

¹⁶ Див., напр.: Книга Київського підкоморського суду (1584—1644). — К., 1991. — С. 328.

¹⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Прилож. — С. 82.

¹⁸ *Срезневский И.И.* Материалы... — Т. 2. — Стп. 1049.

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ЛЮБИТЕЛІВ ПРИРОДИ (1907—1924)

Лариса КУХТА

Київське товариство любителів природи виникло в 1907 р. й проіснувало до 1924 р. Незважаючи на досить короткий термін функціонування, йому належить великий внесок у вивчення губернії. Його виникнення (як і багатьох інших аналогічних товариств у Російській імперії) було викликане новим піднесенням природоохоронного руху в країні, усвідомленням того, що «однією з найнегативніших сторін культури сучасного людства є руйнування гармонії, яка панує у живій природі...»¹

У статуті цього закладу зазначалося: Товариство має на меті пробудження серед любителів інтересу до природи в межах тваринного, рослинного та мінерального царства; проведення лекцій, екскурсій, наукових досліджень, ознайомлення з діяльністю аналогічних вітчизняних і зарубіжних товариств; організацію виставок, музеїв, садів; нагородження медалями за наукові праці. Товариство перебувало у віданні Головного управління земельних справ та землеустрою (м. С.-Петербург) і надавало йому щорічні звіти про свою діяльність. Організаторами товариства виступили професори Київського університету й багато любителів природи, а з керівних органів воно мало правління та ревізійні комісії. Членство в Товаристві складалося з почесних, дійсних членів і співробітників².

В перші роки свого існування товариство мало 5 секцій: ботанічну, зоологічну, ентомологічну, любителів птахівництва, любителів акваріумів (пізніше з'явилися — орнітологічна, мінералогічна, собаківництва). Головами цих секцій були відомі вчені